

Neki aspekti širenja islama i njegove kulture u našim krajevima*

ONO ŠTO SVAKI STRANAC MOŽE ZAPAZITI, kad stigne u Sarajevo, jeste direktan susret Orijenta i Zapada.** Mislim da je malo gradova u svijetu u kojim se na tako malom prostoru (u opsegu od svega nekoliko stotina metara) mogu naći bogomolje i škole tri poznate svjetske vjere (kršćanstva, jevrejstva i islama) i institucije drugih etičko-filozofskih učenja.

Poseban kuriozitet je u tome što sve to ne pripada samo prošlosti i muzejskim vrijednostima, nego svakidašnjem životu danas. Po toj koegzistenciji kultura i toleranciji vjera i učenja, Sarajevo je jedan mali primjer zajedničke sudbine i života naroda i narodnosti Jugoslavije.

Da vidimo kakvo mjesto i ulogu je imao, i ima, islam i njegova kultura u procesima tog ljudskog saživljavanja?

GEOGRAFSKA RASPROSTRANJENOST ISLAMA U SFRJ

– Etnička i jezička šarolikost muslimana –

Šarolikost demografske slike Balkana, a s njom i jezičko bogatstvo, objasniti će nam se bacimo li samo letimičan pogled na geografski i geopolitički položaj ovog poluostrva. Ono svojim kopnom hiljadama godina čini most između dva kontinenta: Azije i Evrope, a morima

* Tekst preuzet iz *Takvima* za 1987. / 1407-1408. god., str. 95–112.

** Predavanje održano na Islamskom teološkom fakultetu u Sarajevu studentima CUSANUSWERK Bisch studien iz Bona / SR Njemačka) 20. 09. 1986. godine.

koja ga zapljuskuju (Jadransko, Egejsko i Mermerno) vezano je za Afriku, dok mu Suecki kanal i Gibraltarski moreuz omogućuju vezu sa ostalim dijelovima svijeta.

Ako je Balkan most, onda je Jugoslavija jedan od glavnih lukova i stubova tog mosta. Preko njega su prelazile rijeke naroda i plemena, kao što su: Kelti, Iliri, Tračani, Grci, Rimljani, Huni, Slaveni, Turci, Nijemci, Italijani i mnogi drugi.

Nekad se to odvijalo u mirnoj atmosferi, a nekad uz zveket oružja. Dakle, položaj, reljef, rudno i ljudsko bogatstvo Balkana i na njemu jugoslavenskih zemalja, donosio je dobro i zlo ovim krajevima i narodima koji su ih nastanjivali. Suđeno je bilo da uz vojsku, robu i trgovinu, te stada sitne i krupne stoke, putuje i kultura sa svim svojim nasljeđem (vjerom, jezikom, umjetnošću i drugim).

U ovom bogatom mozaiku procesa i uticaja i *islam* je našao svoje mjesto i ostavio toliko duboke korijene da ga vijekovima niko nije mogao iščupati. On je bio toliko snažan i svestran da je djelovao čak i na formiranje i nastanak etničkog bića kod jednog dijela slavenskog stanovništva na tlu Jugoslavije, a to su Muslimani. Indirektno je pomogao i nekim manjim etničkim grupama da se očuvaju od asimilacije u veće.

Nema sumnje da je slika rasprostranjenosti muslimana u našim krajevima, tokom proteklih stoljeća, bila promjenljiva. Ona se i danas mijenja i na to utječu subjektivne i objektivne okolnosti. Prvu podjelu koju u ovom smislu možemo napraviti jeste:

- muslimani starosjedioci i
- muslimani u dijaspori.

Za prve možemo reći da nastanjuju dijelove: Bosne i Hercegovine, Kosova, Srbije /Sandžak/, Makedonije i Crne Gore, dok su drugi mahom u pojedinim industrijskim centrima Hrvatske, Slovenije i Vojvodine.

Postoji i tzv. dalja dijaspora, a u nju ulaze muslimani ovih krajeva, koji su se iselili u inostranstvo (Sjeverna i Južna Amerika, Australija, neke zemlje Evrope, Azije) za stalno ili privremeno, a održavaju stalne veze sa starom domovinom.

Ako je brojčana slika jugoslavenskog stanovništva, kroz povijest, bila općenito nestalna, onda je i njena etnička strana također bila na udaru promjena.

Među islamskim skupinama koje su se uspjele zadržati i sačuvati određene elemente islamske kulture (odijevanja, stanovanja i ishrane) u našim krajevima su:

- muslimani slavenskog porijekla sa velikim „M“, te skupine Pomaka, Torbeša i Gorana, kao i muslimani nacionalno opredijeljeni kao: Srbi, Hrvati, Crnogorci i Makedonci;
- muslimani albanske narodnosti;
- muslimani turske narodnosti i
- muslimani romske narodnosti.

Na demografsku kartu našeg stanovništva, pa i muslimana, kroz povijest, utjecalo je niz faktora od kojih su najuočljiviji:

- prirodni (borba za biološki opstanak, potraga za boljim uvjetima života, zemljotresi, poplave, epidemične bolesti, kuge i sl.) i
- društveni (seobe, vrlo često prisilne, ratovi, gladi, ekonomske i društveno-političke krize).

JEZIK

Više nacionalna pripadnost muslimana, te njihova različita regionalna rasprostranjenost i izmiješanost sa drugim dijelovima stanovništva odrazila se i na njihovu jezičku šarolikost. Jugoslavenski muslimani se ravnopravno služe svojim nacionalnim jezicima:

- srpsko-hrvatskim ili hrvatsko-srpskim,
- albanskim,
- turskim i
- romskim.

Karakteristika svih njih jeste postojanje izvjesnog broja tzv. *turcizama* u izrazu, što je inače slučaj i sa ostalim muslimanima u svijetu općenito. U upotrebi su dva pisma: latinica i ćirilica.

Arapsko pismo je pismo vjerskih knjiga, napose Kur'ana, ali donedavno upotrebljavana je tzv. arebica. To je arapsko pismo prilagođeno lokalnim govornim mogućnostima srpsko-hrvatskog ili albanskog jezika. Npr.: arapsko pismo nema slova: O, Č, C, Lj, P, Ž i za njih su iznađeni naročiti znakovi, kao što je slučaj sa osmanskim, perzijskim, malezijskim i sevahili pismom. Ovim pismom je napisana izvjesna vjersko-didaktička literatura i književni tekstovi, poznata je kod nas i u svijetu kao *alhamijado* literatura.

HISTORIJSKI PRESJEK

U doticaju i saživljavanju islama i njegove kulture, na jugoslavenskom tlu razlikujemo tri osnovna vremenska perioda:

- a. predosmanski (do XV st.),
- b. osmanski (XV do početka XX st.) i
- c. postosmanski tj. od povlačenja osmanske islamske uprave u njima.

a. Predosmanski period

Odmah da naglasimo da o ovim predosmanskim vezama našeg stanovništva sa islamom nemamo nekih direktnih pisanih izvora, nego historijske pretpostavke, analogiju i izvjesnu narodnu predaju.

Sama otvorenost Balkana prema svijetu, na koju smo ukazali, mogla je omogućiti i nekim dijelovima našeg stanovništva da direktno ili indirektno dođu u doticaj sa islamom i njegovom kulturom. Već u osmom stoljeću n. e. osjeća se jak uticaj muslimana u zoni Mediterana, kao i na zapadnim rubovima azijskog kopna, koje se veže za evropsko.

Ove veze sa islamom i muslimanima, ovog kao i narednih perioda, možemo podijeliti na:

- političke, vjersko-kulturne i ekonomske.

Intenzitet i kvalitet ovih veza nekad je ovisio o muslimanima, a nekad o našim precima nemuslimanima.

S obzirom na činjenicu da je Vizantija, koja je igrala važnu ulogu u srednjevjekovnom Balkanu, bila direktan susjed islamskih država u M. Aziji i Mediteranu, za očekivati je bilo da veza našeg stanovništva sa islamom bude najjača sa istoka i jugoistoka tj. preko Bugarske, Grčke i Makedonije. Međutim, one su nešto direktnije i intenzivnije, u srednjem vijeku sa sjevera i jugozapada, odnosno preko pograničnih dijelova (Slavonije, Srema, Semberije) sa Mađarskom i duž jadranske obale.

Mađarski su kraljevi, duž svojih južnih granica prema Vizantiji i srpskim kneževinama, naselili izvjestan broj ratobornih turskih plemena (Pečenjega, Hazara, Baškorda, Kalesija) mahom muslimana. Izgleda da su ovi razvili dosta snažnu aktivnost u društvenom i

ekonomskom životu tih predjela u kojoj sigurno nije nedostajalo i vjerske gorljivosti. Moguće da je njihova narasla moć navela mađarske kraljeve da izdaju rigorozne zakone u XII stoljeću protiv njih kako bi ih onemogućili u daljem misionarskom i drugom napretku. O njima govore i neki arapsko-islamski izvori kao Abu Hamid al-Garnati, Istahri, Jakut al-Hamawi, a i mađarski izvori ih spominju pod imenom Ismailije i Bozormani (iskrivljeno od muslimani).

Muslimani Egipta, Sjeverne Afrike, za vlade dinastija Fatimija, Aglebija (Tunis, Sicilija) i Umevija (Španija) u namjeri širenja svog uticaja i ekonomske dominacije u bazenu Sredozemlja, slali su od 8. do 12. stoljeća svoje pomorske snage da vrše opsjedanje i nekih naših jadranskih luka: Kotor, Resen, Bar i Dubrovnik. U doba rata dolazilo je do zarobljavanja i dovođenja stanovništva sa sobom, a u doba mira vršena je razmjena materijalnih dobara i ideja. Zapadni i domaći izvori ove muslimane nazivaju „saraceni“, što dolazi od arapske riječi „šarki“ tj. istočnjak. O njihovoj prisutnosti govore neki iskrivljeni arapski izrazi u moreplovstvu (vrste brodova, riba i sl.) u jeziku, u folkloru i muzici, kao što je „Moreška“ igra na Korčuli, pa čak i rane četvrtaste munare džamija na jugu Hercegovine neki vežu za ovaj uticaj u arhitekturi. Krstaški ratovi, odvođenjem u roblje stanovništva sa obje strane, mogli su doprinostiti ovim vezama. Odlascima hrišćana na hodočašće u Jerusalem (i Sinaj) iz naših krajeva također je djelovao, na svoj način, na ove veze.

Da su muslimani bili u blizini naših predjela, svjedoči i opomena pape Nikole I 866. godine bugarskim i drugim kršćanskim vladarima da se „čuvaju knjiga saracenski“ odnosno muslimanskih. Islam je u Siriji i M. Aziji djelovao na učenje nekih kršćanskih sekti, koje će dolaskom u sukob sa vizantijskim vlastima biti raseljavane po Balkanu i Italiji (slučaj pavlikana i patarena-bogumila).

Domaća narodna predaja veže za misionarski rad predosmanskog vremena grobove muslimana koji se štiju do danas, kao što je: Sari Saltuk (u Blagaju na Buni), Ajvaz-dede (Prusac), turbe na Kaoniku kod Zenice.

b. Osmanski period

Ovo je period u kojem su muslimani, a i drugi, najduže vezali svoju sudbinu za uspon i pad Osmanske imperije. U njemu nailazimo na dva osnovna problema:

- a. vojno, društveno-političko i ekonomsko uklapanje jednog dijela jugoslavenskih zemalja i naroda u sistem i ciljeve Osmanske države i
- b. proces širenja i učvršćenja islama i njegove materijalne i duhovne kulture u ovim krajevima.

U četrnaestom stoljeću, kad Osmani stižu pred vrata Balkana i južnoslavenskih zemalja, većina ima status ovisnih država, sa izuzećem Bosne, koja je pod kraljem Tvrtkom I (1353–1391) doživjela svoj najveći uspon. U vanjskopolitičkim, ekonomskim i vjerskim odnosima ove zemlje nalaze se u sferi jakih utjecaja: Vizantije, Mađarske, Habsburške monarhije, Mletačke republike i rimskih papa.

Unutrašnja situacija nije ništa bolja. Nekad moćno Dušanovo carstvo se raspalo. Njegovi nasljednici (Uroš i braća Mrnjavčević) i moćnije feudalne porodice u Srbiji, Kosovu i Makedoniji, pokrajinama koje će prve doći u dodir sa Osmanima, nalaze se u rivalskim sukobima.

Teret tih unutarnjih i vanjskih sukoba padao je najviše na seosko stanovništvo, zbog popunjavanja vojnih redova iz njihove sredine, kao i povećanih ratnih troškova iz njihovih sredstava, u vrijeme kad je zemlja ostajala bez radne snage. U gradovima dolazi do pustošenja čime je ugroženo zanatstvo i trgovina. Ovome treba dodati i prirodne nepogode, suše, zemljotrese i epidemične bolesti koje su zbog niske higijene i slabih mogućnosti liječenja odnosile u srednjem vijeku mnogo žrtava.

Ni u vjerskom pogledu ove zemlje nisu bile jedinstvene. Makar da je kršćanstvo bilo vladajuća religija, bilo je podijeljeno na tri konfesije: pravoslavlje, katoličanstvo i bogumilstvo, koje se od prve dvije smatralo heretičkim.

Materijalna i duhovna kultura (književnost i umjetnost, arhitektura i pismenost) koncentrisana je u malobrojnim gradskim naseljima, dvorovima plemićkih porodica i crkvenim centrima. Nešto razvijenije veze u ovom pogledu su bile sa stranim evropskim dvorovima i Vizantijom. Osmani ovakvim balkanskim zemljama u četrnaestom stoljeću nameću svoje tri poznate osvajačke etape:

1. od druge strane se traži da politički prizna sultanovu vlast i izmiruje godišnje određene ekonomske zahtjeve, da plaća glavarinu al-džizia,

2. ustaljenja na pojedinim važnim stratezijskim tačkama, sa povremenim upadima na teritoriju pod izgovorom zaštite nekog od svojih saveznika,
3. konačno vojno potčinjavanje zemalja onih vlada koji su se oglušili od prethodne zahtjeve.

U ovim akcijama će ključnu ulogu odigrati tzv. udžovi-vojno administrativna krajišta prema nemuslimanskim zemljama, kakvo je bilo i prvo Osmanovo (XIII st.) stvoreno u Anadoliji na granici prema Vizantiji.

Ima nekoliko datuma koji su bili presudni za vojno-politički prodor islama u našim krajevima. Jedan od njih je 1371. godina kad Osmani pobjeđuju na rijeci Marici (u Bugarskoj) združenu srpsko-bugarsku vojsku i otvaraju sebi put za dalje prodore na Balkan i Evropu. U početku, Osmani nisu mogli fizički biti prisutni u svim osvojenim krajevima zato su angažovali mnoge svoje vazale među starosjediocima. Posebno angažujući domaću feudalnu vojnu aristokratiju, ali privlače i seljaštvo obećavajući mu smanjene poreze i zaštitu od ugnjetavanja od domaćih feudalaca. I vjerske razmirice (između katolika, pravoslavnih i bogumila) koristili su za svoju politiku.

Po osvajanju Skoplja 1392. godine osnivaju skopsko krajište, kao odskočnu dasku za dalja osvajanja. Popravljaju stare i podižu nove gradove. U njima potpomažu razvoj zanatstva i trgovinu, putem doseljavanja zanatlija i trgovaca Grka, Jevreja, Sasa, Dubrovčana, Mađara iz drugih dijelova svoje države. U svim gradskim naseljima javljaju se i prvi znaci islamske materijalne kulture (džamije, mektebi, medrese, biblioteke, hanovi, karavansaraji, hamami).

Izgleda da je primanje islama od dijela albanskog i slavenskog stanovništva prekinulo potrebu za daljom kolonijalizacijom turskog elementa u našim krajevima.

Poslije prebrođenih unutrašnjih kriza (borba oko prijestolja) i nakon prolaska mongolske opasnosti (pobjede Timur-lenka 1402. kod Ankare nad sultanom Bajazidom I) ambiciozni osmanski sultani kreću ponovo put osvajanja u Evropi. U tome ih nisu mogle zaustaviti ni udružene snage kršćanskih vladara, ni pozivi rimskih papa na organizaciju krstaških ratova.

U vrijeme Murata II (1421–1451) i Mehmeda II Osvajača (1451–1481) padaju Carigrad, Vizantija, Albanija, srpska despotovina, Bosansko

kraljevstvo (1463), a u vrijeme sultana Sulejmana Veličanstvenog (1520–1566) ruše se posljednje prepreke Osmana ka Evropi, Beograd pada (1521), a bitkom na Mohačkom polju 1526. god. zapečaćena je sudbina Mađarskog kraljevstva.

Naravno, za sve ovo vrijeme osmanske najezde i uprave postojala su žarišta narodnog otpora, veća kao onaj na Kosovu 1389. god., ili manja u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Makedoniji.

Nema sumnje, Osmanli se Evropi predstavljaju kao muslimanska dinastija i osvajači. Pojam Turčina je do danas ostao pojam muslimana. Sami su nastojali da to budu i u očima islamskog svijeta, posebno nakon 1517. god., kad sultan Selim I (1512–1520) prenosi znake i titulu halifatske moći iz Egipta (od posljednjeg živog potomka Abasija) u Carigrad, tadanju osmansku prijestonicu. Sultani ovu ulogu halife, kao zaštitnika svih muslimana u svijetu, naročito ističu poslije kučk-kajnardžijskog mira 1774. god., kad su neki dijelovi njihovih teritorija, sa muslimanskim stanovništvom došli pod vlast kršćanskih vladara. U duhovnoj zaštiti muslimana oni se nastoje izjednačiti sa ulogom papa u kršćanskom svijetu. Ovakav tretman zadržat će za sebe sve do dokinuća hilafeta 1925. godine od strane Kemala Atatürka, prvog predsjednika Turske Republike.

Dobru i lošu stranu ovih osmanskih osvajanja iskusili su na sebi svi narodi pokorenih krajeva, nemuslimani i muslimani: bilo to u direktnom vojnom angažovanju (u vojsci) ili indirektno kroz ratna pustošenja, žrtve, daće i poreze. Dok su iz vremena sukoba i ratova potekle naše najljepše narodne junačke pjesme muslimana i nemuslimana, dotle su u danima mira izgrađeni mnogi spomenici orijentalne i drugih kultura, razmjenjivana materijalna dobra Istoka i Zapada, napisana i prepisana brojna djela, vjerskog i drugog sadržaja, divani poezije na tri orijentalna jezika (arapski, turski i perzijski), a i skromna alhamijado literatura, od strane domaćih muslimana.

Vjera je davala svemu tome pečat u individualnom i društvenom životu, kako kod drugih, tako i kod muslimana.

Fenomen širenja islama, o kojem je ovdje riječ, veoma je značajan, jer je to bio i ostao živ proces, bar što se tiče prenosa islama kao vjere i kulture sa generacije na generaciju samih muslimana.

Kao povijesna činjenica i svakidašnja zbilja, ovaj proces se odvija oslanjajući se na dva faktora:

- a. *subjektivni* (snagu samog islama kao: ideje vjere, nauke, životnog sistema i kulture) i
- b. *objektivni* (različitost stanja onih kojim se islam prezentira).

Nauka do danas nije dala zadovoljavajuće odgovore u čemu sve leži tajna širenja islama i način njegova prihvatanja u svijetu i kod nas. Postoje zahvalni pokušaji. Neki su objektivni (Sir Arnold, T., *The Preaching of Islam*, London, 1913), a neki pristrasni i sa slabim argumentima.

Problem na koji nailazi svaki istraživač ovog fenomena je nedostatak podataka o razlozima i uvjetima prelaza u ovu vjeru, za razliku naprimjer od kršćanstva, gdje se obiluje ovakvim podacima. U ovom slučaju sve je prepušteno svijesti i savjesti istraživača, njegovoj naučnoj metodi, objektivnosti i ciljevima. Otuda i imamo u nauci različite odgovore:

- a. one koji proizvoljno i bez argumenata, miješajući vjeru (misionarski rad) i politiku, zaključuju da se islam širio jedino vatrom i mačem i
- b. umjereni, koji u nedostatku dokaza o nasilnom širenju islama tzv. islamizaciju vežu za dva faktora:
 - *ekonomski* (privilegije materijalne prirode, oslobođenje od poreza i dodjela materijalnih dobara i sl.) i
 - *politički* (stimulansi i unapređenja koja daju muslimanske vlasti novoobraćenim).

Neki ovom dodaju još i *psihološko-socijalni faktor* (meteži, nesigurnost i ugnjetavanje). Vrlo često se u ovim istraživanjima izostavlja i potcjenjuje važnost *vjersko-kulturnog faktora*, koji je u islamu baš toliko prisutan i privlačan.

Engleski orijentalista i istraživač prof. T. Arnold je ovaj faktor dobro uočio i po njemu imaju dva načina obraćanja na islam.

1. mirnim putem tj. putem zadovoljenja argumentom i slobodnog ubjeđenja i
2. prisilni način, koji je proizvoljan i nema kur'ansko-sunnetskog opravdanja.

Težište je bacio na vjersku gorljivost i žar muslimanskih misionara iz redova: trgovaca, uleme (vjerske inteligencije) i običnih ljudi na selu i gradu. Ovaj rad je mogao biti službeni (kroz razne vjersko-prosvjetne, humanitarne i zdravstvene institucije) i neslužbeni – privatni i samoinicijativni (kao rad sufijskih redova, uleme i dr.).

Ako bi se u našem slučaju prihvatila teza o političkim i ekonomskim privilegijama i jedino njihovoj privlačnosti kod primanja islama, logično je zapitati se šta biva sa islamom kad nestaje tih privilegija? Po ovoj logici, stotinu godina po povlačenju osmanske uprave kao muslimanske, trebalo je nestati islama iz ovih krajeva. A to se nije desilo! Naprotiv, imamo masu slučajeva iseljavanja muslimana u druge krajeve, da bi zaštitili svoju vjeru i kulturnu baštinu (tradiciju, folklor i dr.), žrtvujući pri tome ponuđene ekonomske i političke privilegije ako ih ostave.

Istina je da je osmanska uprava protežirala islam kao svoju državnu ideologiju i da su se bolje ostvarile razne ambicije pristankom uz nju, ali je to važilo samo za uski sloj vladajuće hijerarhije, a ne za ogroman broj muslimanske seoske i gradske sirotinje, koja je jednako bila obespravljena kao i nemuslimanska. S druge strane, opće je poznato kroz povijest Turske carevine da je *poslušnost sultanu* bilo, od početka do kraja njihove uprave, glavno mjerilo ulaska u vladajuće krugove, bez obzira na *krv, porijeklo ili vjeru*.

Zabrana prisile u vjeri kao šerijatsko-zakonska norma nije dozvoljavala upotrebu represalija protiv nemuslimanskih podanika u vjerskom pogledu, što ne znači da ih nije bilo u osmanskoj državi radi političkih i drugih ciljeva. Izgleda da su ovi posljednji našli mnogo jači eho u evropskoj i lokalnoj historiografiji, kad su u pitanju nemuslimani, dok se ta ista historiografija oglušila u vapaje muslimana u sličnim situacijama.

U povećanju broja muslimana Osmani su, bez sumnje, vidjeli i svoju ideološku pobjedu nad kršćanskom Evropom, i u vremenu svojih sve većih vojnih i političkih neuspjeha i poraza od svojih rivala na Zapadu (Austrije i Rusije naročito) nije isključeno da su nešto više forsirali i svoju ideologiju. Samo ideologizirani islam nije više što i čisto islamsko učenje, jer dolazi do miješanja sa običnim i svakidašnjim ljudskim prohtjevima i slabostima, a to su već odstupanja.

VJERSKO-KULTURNI FAKTOR

Bez namjere da glorificiramo ili hvalimo tursku upravu u ovim krajevima, jer ona je za nas bila ipak tuđinska, iz objektivnih i naučnih razloga mora se primijetiti da je iza nje ostalo mnogo više vjerskih, prosvjetnih, zdravstvenih, humanitarnih i memorijalnih objekata, nego recimo vojno-strategijskih. Što nisu građeni ili upotrebljavani na evropski nego orijentalni način ili našim savremenim mjerilima, to je druga stvar. Ostaje činjenica da su mnoge od ovih institucija nekad (a neke i danas) koristili muslimani i nemuslimani.

Zanemarenost materijalnog i duhovnog napretka u osmanskoj državi očita je u posljednjim godinama njene uprave, i pored pokušaja izvjesnih reformi, kad ona doživljava unutrašnje potrebe i vanjske neuspjehe, ili kako narod kaže „kada kola pođu niz brdo!“. U ovakvim situacijama ni drugi državni režimi nisu bivali bolji.

Vidnu ulogu u širenju i učvršćenju islama u našim krajevima, i razvoju islamske duhovne i materijalne kulture odigrat će gradovi, stari i novi (Bitolj, Skoplje, Prizren, Priština, Peć, Niš, Beograd, Užice, Novi Pazar, Foča, Sarajevo, Mostar, Livno, Travnik, Banja Luka, Osijek, Bar, Ulcinj, Nikšić i drugi). U njima dolazi do razvoja zanatstva i trgovine, a time i koncentracija kapitala i priliva seoskog stanovništva, što uvećava radni potencijal, jer mnogi krajevi i stanovništvo izlaze iz društvene i kulturne izolacije. U mnogim mjestima, posebno prometnim za trgovinu, osnivaju se i grade raznovrsne zadužbine-vakufi. U njima angažuje zvanična i nezvanična ulema (derviši i dr.), koji prenose već osam stoljeća razrađen islamski sistem obrazovanja, od osnovnog do najvišeg. Donosi se, prepisuje i piše raznovrsna literatura na orijentalnim jezicima, ali se koriste i lokalni. U njoj se nalaze i neki elementi drevnih istočnjačkih kultura (staroperzijske, indijske, egipatske, kineske), kao i islamu savremenih, jevrejske i kršćanske kulture. Bez sumnje su prvi nosioci islama i njegove kulture bili stranog porijekla (Turci, Arapi, islamizirani Albanci, Grci, Bugari, Jevreji itd.) ali su ih ubrzo zamijenili domaći ljudi.

U našim krajevima islamska kultura je primjetna u:

- načinu odijevanja, ishrane, stanovanja i sjedenja,
- urbanizmu (podjela starih gradova na: čaršiju, privredni dio gdje je izmiješanost stanovništva primjetna, i mahale,

stambene četvrti gdje su poštovane vjerske, nacionalne i druge posebnosti žitelja),

- dekorativnoj umjetnosti (bojenje zidova i stropova, ornamentika i arabeske, pokućstvo, nema slikanja ljudskih likova ili vayanja zbog bojazni da se ne naruši čisto islamsko monoteističko učenje,
- muzičkom obrazovanju (učenju Kur'ana, mevluda, ilahija, ezana, tekbira, narodnoj i umjetničkoj pjesmi, posebno lirskim – sevdalinke, i nekim orijentalnim instrumentima, saz, tambura, ud, naj i dr.),
- medicini i kozmetici (lična i društvena higijena kao preventivna zaštita, liječenju travama, čak i zapisima-talismanima, upotreba mirisa, uljepšavanju lica, kose i udova – kod žena naročito),
- poljoprivredi (unapređenje navodnjavanja, donošenje nekih novih žitarica, povrća i voća, kao i cvijeća, o tome govore njihova orijentalna imena),
- astronomiji (upotreba kalendara – takvima, gradnja sahat-kula, muvekithana radi praćenja vremena namaza, posta, inače sve je podređeno vaktu,
- sistem obrazovanja (*školski*: mreže mekteba, medresa, džamija, tekija, hanikaha i *vanškolski*: vazovi, dersovi po kućama i javnim skupovima, hutbe u džamijama i musallama, mevludi i tevhidi),
- prodor orijentalnih jezika i književnosti (*arapski* kao vjerski, *turski* kao jezik administracije i sudstva, donekle i veza, i *perzijski* kao jezik lijepe književnosti i tesavvufa),
- širenje orijentalne pismenosti, znanosti i knjige (u početku tome prednjače stranci, ali se uskoro u taj proces uključuju i domaći ljudi, o čemu svjedoče brojna imena onih učenih muslimana slavenskog ili albanskog porijekla koji su pisali ili pjevali na orijentalnim jezicima. Čak i neki docniji literati u postosmanskom vremenu stoje u svom radu pod ovim utjecajem. Cijenjenje pisane riječi, papira ili uopće knjige ostalo je primjetno i kod obično puka, zbog kur'anskog traženja da se uči i poštivaju oni koji se bave naukom, bez obzira koje vrste, ako je u službi dobra: el-hajr.

Akulturacijom u osmansko doba bili su u izvjesnoj mjeri zahvaćeni i nemuslimani, kao što su i muslimani prihvatili neke aspekte kulture drugih. Zato bi i bilo pogrešno iz ovih procesa isključiti i nemuslimane i njihov doprinos svemu ovome. Ali je činjenica da je turska uprava malo brinula o njihovom kulturnom i drugom napretku, prepuštajući da ga sami sebi organizuju. Ovo je najčešće i bio argument za prigovor Turskoj od strane kršćanskih susjeda i protivnika i pravo da se miješaju u njene unutrašnje poslove.

Konačno, Berlinskim kongresom 1878. god., kao i nekim ranijim nastojanjima s vana, i stoljetnom borbom za nacionalno oslobođenje balkanskih naroda iznutra, došlo je i do povlačenja osmanske vlasti i iz naših krajeva. Ostali su muslimani da se sada sve više oslanjaju na vlastite snage. U ovom procesu samoosvješćenja i prestanka slijepog vezanja za Tursku, bilo je čekanja i posrtanja, kao i nevjerice u dolazeću evropsku kulturu. Loša strana u ovom je bila i u tome što se ona (npr. u Bosni i Hercegovini), kao i prethodna orijentalno-islamska, prezentirala kroz tuđinsku okupacionu vlast. Ali, uskoro se pokazalo da je egzistencija ovih kultura na našem tlu i dalje moguća. Opasnost od gubljenja vlastitog bića i asimilacije sve je više prolazila. Ova koegzistencija je za nas, danas, realnost i više od toga neminovnost u našoj, mnogonacionalnoj i multikonfesionalnoj, socijalističkoj zajednici naroda i narodnosti.

U uvjetima odvojenosti države od vjere u SFRJ, islamska kultura ili njeni određeni aspekti se danas izučavaju i razvijaju u dva smjera:

1. kao dio nacionalne kulture (Muslimana, Albanaca, Turaka, Roma i dr.) i
2. u sklopu islamskih vjerskih institucija kojim upravlja Islamska zajednica u SFRJ.

U nacionalnim kulturama gdje je zastupljena književnost, umjetnost, arhitektura, filozofija, folklor i dr. već su objavljeni značajni radovi u časopisima i samostalnim edicijama: Akademija znanosti i umjetnosti (republičkim i pokrajinskim), muzej, instituta naročito Orijentalnog u Sarajevu, zavoda za zaštitu spomenika i fakulteta društvenih nauka, u kojim je zastupljen bar neki aspekt islamske materijalne ili duhovne kulture.

Islamska zajednica sa svojim službama i institucijama pridaje, također, značaj izučavanju islamske kulture kao živom procesu kroz:

– predavanja u džamijama, medresama i Fakultetu, kao i svojoj izdavačkoj djelatnosti. U ovom smislu održavaju se i kontakti sa drugim islamskim kulturnim centrima u svijetu.

Nastoje se upoznati i kulturne tekovine i drugih, naročito susjeda i dalje, kako bi se pravilno vrednovala svoje i druge kulture, i tražili putevi korisnog dijaloga ■

Literatura

- Andrejević, A., *Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji*, Beograd, 1984.
- Arnold, T., *The Preaching of islam*, London, 1913, Djelimičan srpskohrvatski prevod A. D. Korkut, „Istorija širenja islama“, *Glasnik IVZ*, Sarajevo, Beograd, god. I-III, 1933-35.
- Balabanov (i drugi), *Spomenici na kulturata na Makedonija*, Misla, Skopje, 1980.
- Božović, R., *Arapi u usmenoj narodnoj pesmi u srpskohrvatskom jezičkom području*, Beograd, 1977.
- Cvijić, J., *Balkansko poluostrvo*, Beograd, 1966.
- Ćelić, Dž., „Uticaj Turaka na materijalnu kulturu jugoslavenskih naroda“, *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb, 1971, 8.
- Ćubrilović, V., „Poreklo muslimanskog plemstva u BiH“, *JiČ*, Beograd-Zagreb, 1935, sv. 3-4.
- Đurić-Zamolo, D., *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, Beograd, 1977.
- Filipović, N., „Utjecaj islama na bosanskohercegovačko tlo – islamizacija“, *Radio Sarajevo, Treći program*, Sarajevo, 1975, IV, br. 9, str. 65-76.
- Hasandedić, H., *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, V. Masleša, Sarajevo, 1980.
- Hadžijahić, M. (i drugi), *Islam i muslimani u BiH*, Sarajevo, 1977.
- Handžić, A., „O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku“, *POF*, Sarajevo, 1973, XVIII-XIX (1966/67), str. 5-48.
- „O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću“, *POF*, 28-29 (1978-9), Sarajevo, 1980, str. 247-255.
- Čehajić, Dž., *Derviški redovi u jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo, 1986.
- *Historija naroda Jugoslavije*, (Grupa autora), Zagreb, 1959, II.
- Inalđžik, H., *Osmansko carstvo*, SKZ, Beograd, 1974.
- Kaleši, H., *Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku*, Priština, 1972.
- Kreševljaković, H., *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo, 1958.
- Redžepagić, J., *Razvoj prosvete i školstva albanske narodnosti na teritoriji današnje Jugoslavije do 1918. godine*, Priština, 1968.

- Redžić, H., *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, V. Masleša, Sarajevo, 1983.
- Šabanović, H., *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973.